

II. ВІЙСЬКОВА РОБОТА БІЛЬШОВИКІВ ПІД ЧАС СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Становище мас у тилу і наростання революційної боротьби пролетаріату в 1914—1917 рр.

Звірячий режим, політична безправність, голодування, нестача зброї і снарядів, хижацьке використання людської сили і поразки—все це відіграло величезну роль у революціонізуванні царської армії.

Не менш серйозно на настрій фронту впливали події в тилу і становище широких мас міста й села. Вище ми вже торкнулись питання про труднощі в постачанні армії. Тепер зупинимось на продовольчому стані в тилу.

На початку війни урядові кола розраховували, що Росія, маючи силу запасів сировини і харчів і при відсутності вивозу за кордон, більш ніж інша здатна уникнути голоду й дорожнечі, але ми вже в травні 1915 р. бачимо різке підвищення ринкової вартості хліба порівняно із середньою його вартістю в 1913—1914 рр.

Подорожчання с.-г. продуктів вело до великого збагачення спекулянтів, поміщиків і куркулів, не даючи ніяких вигід основній селянській масі і навіть боляче б'ючи по селянських господарствах, що йшли до повної пауперизації. Особливо ж це подорожчання било по місту.

В 1916 р. армія поглинала близько 40—50% усього хліба, який ішов у продаж. Поглинання армією величезної кількості хліба мусило повести до скорочення споживання міського населення. Не зважаючи на значні запаси в перші роки війни, восени й зимою 1916 р. була вже наявною хлібна криза (хоч урожай 1916 р. доходив 3.768 млн. пудів і безперечно не був поганим).

Розвал господарства, який важко позначився на матеріальному стані мас у тилу, поєднався ще з посиленням експлуатації та репресій щодо робітничого класу. Робітники перебували під посиленим поліційним наглядом, вони були позбавлені будьякої можливості протесту проти зажерливості підприємців, що загвинчували до кінця прес експлуатації. Все це не могло не створити в Росії об'єктивних передумов нового революційного піднесення.

Ріст дорожнечі, посилена експлуатація, каторжний режим на підприємствах, забсрона робітничих організацій і най-

жорстокіші переслідування за найменше виявлення незадоволення викликають потужну відсіч з боку пролетаріату. На спроби перекласти на плечі трудящих весь тягар війни, посилити гніт і безправність мас, на повідомлення про поразки на фронті пролетаріат відповідає впертою і наполегливою революційною боротьбою — широким економічним і політичним страйковим рухом, демонстраціями і вимогами повалення самодержавства.

У 1914 р. мали місце 3.534 страйки з 1.334.458 робітниками - страйкарями і 5.755.072 втраченими днями (при чому 72,6% всього числа страйків мали політичний характер); у 1915 р. число страйків становило цифру 928 з кількістю 538.828 страйкарів і 1.863.392 втраченими днями (з них тільки 22,1% було страйків політичного характеру). У 1916 р. було вже 1.410 страйків з 1.086.364 робітниками - страйкарями і з числом втрачених днів, яке виражалось цифрою 4.769 718.

Рух наростав і ширився, піднімаючись на новий ступінь. Листи з тилу з повідомленнями про бідування родин мобілізованих солдатів, про харчові заколоти і страйки в тилу та поїздки фронтових солдатів у відпустку справляли на армію глибокий революціонізуючий вплив. Такий самий вплив справляло перебування призваних в армію у тиллових робітничих центрах, де неминуче відбувалося певне зближення між солдатами-селянами і робітничим населенням. В обстанові важких поразок активні дії пролетаріату в тилу ставали кращою формою агітації і найпереконливішим прикладом для багатомільйонної маси солдатів, незадоволених затягуванням війни. В армії починає створюватись співчутливе ставлення до боротьби пролетаріату в тилу і з кожним днем все яскравіше виявляється наростання революційного протесту і заворушення.

2. Тактика і лозунги більшовицької партії під час світової імперіалістичної війни

Поразка на фронтах, розклад армії, що почався, поглиблення господарської розрухи, посилення експлуатації і нечуване зростання дорожнечі, наростання невдоволення розорених війною широких народних мас і посилення революційного руху пролетаріату, — все це свідчило про початок революційної кризи в Росії. Вирішальну роль у політичному оформленні цього невдоволення і в переході робітничих і солдатських мас до активних революційних виступів відіграла революційна робота більшовицької партії в тилу і на фронті.

Настійлива і вперта робота над запровадженням в життя лозунга про перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську провадилась більшовиками під керів-

ництвом тов. Леніна в рішучій і непримиренній боротьбі проти зрадництва, соціал-шовінізму, проти найменших вагань та відхилень у бік опортунізму усередині самої партії, і привела більшовиків до перемоги. В обставині найжорстокіших переслідувань і розгулу шовінізму більшовицька партія зуміла згуртувати величезні маси, озброїти їх готовістю битися до кінця і привести робітничий клас спочатку до лютневої, а потім і до жовтневої перемоги.

Боротьбу проти імперіалістичної війни наша партія розгорнула з самого моменту її оголошення.

В маніфесті ЦК 1914 р. ми знаходимо в розгорненому вигляді основні лозунги більшовицької партії під час імперіалістичної війни. Ці лозунги дістають дальший розвиток і поглиблення в її наступній діяльності. Більшовицька фракція в Державній думі відмовилась вотувати кредити і для ще більш енергійного вияву свого протесту під час голосування за них облишила зал засідань. Керована Леніним партія більшовиків настійливо доводила, що прямий обов'язок соціалістів (якщо війна вибухнула) полягає в тому, щоб виступити в ролі організаторів і революційних пропагандистів громадянської війни, скинення царизму і слідом за тим здійснення соціалістичного перевороту.

Вже з самого початку війни наша партія замість знищеної легальної преси, спілок і т. п. посилює нелегальні форми своєї революційної роботи.

На нараді думської більшовицької фракції з представниками найбільших партійних організацій (Іваново-Вознесенська, Риги, Харкова і Петрограда), яка відбулась 3—4 листопада 1914 р. в Озерках (окраїна Петрограда), були обговорені тези Леніна про ставлення до війни і завдання революційної соціал-демократії. В тезах були поставлені питання:

а) Про імперіалістичний характер світової різанини, що вибухнула.

б) Про пряму зраду соціалізму з боку вождів німецької соціалдемократії, найвпливовішої партії II Інтернаціоналу, які голосували за военний бюджет, про зраду вождів бельгійської і французької соціал-демократичних партій, „які зрадили соціалізм, вступаючи в буржуазні міністерства“¹.

в) Про те, що: „Зрада соціалізму більшістю вождів II Інтернаціоналу (1889—1914) означає ідейно-політичний крах цього Інтернаціоналу“².

Тези викривали імперіалістичну суть різних буржуазних і шовіністичних софізмів, „що ними особливо обдурюють маси буржуазні партії та уряди двох головних суперницьких націй континенту—німецької і французької,—і що їх повторюють соціалістичні опортуністи, які по-рабському плен-

¹ Ленін, том XVIII, стор. 44.

² Ленін, там же.

таються за буржуазією, як одверті, так і ті, що приховуються"¹. Тези тов. Леніна ставили завдання боротьби проти великоруського і царсько-монархічного шовінізму, проти софістичного захисту його „російськими лібералами, кадетами, частиною народників та іншими буржуазними партіями“².

Тези ставили питання про поразенство, висували цілий ряд практичних завдань по роботі в тилу і армії, про організацію підпільних осередків і розгортання роботи в справі перетворення імперіалістичної війни у громадянську.

На цій нараді більшість приєдналась до позицій Леніна. Проти тез Леніна виступив Каменєв, який заявив про неприйнятність лозунга поразенства і посів оборонську по суті справи зрадницьку позицію. Ця нарада була заарештована в повному складі. Під час слідства і суду над більшовицькою фракцією Петровський, Муранов та ін. більшовики захищали ленінську позицію щодо війни. А Каменєв не тільки боягузливо відмежувався від більшовицької лінії, заявляючи про те, що його погляд на поточний момент рішуче суперечить документам, в яких викладено ставлення партії до війни, але він по суті справи вчинив новий акт зради соціалізму, солідаризувавшись з панамі соціал-патріотами.

Відрито відмежувавшись від більшовицьких позицій і під час слідства, і на суді, Каменєв для потвердження своїх ренегатських поглядів викликав на суд меншовика Іорданського, одного з тих, проти кого наша партія провадила тоді жорстоку боротьбу як проти ренегатів і зрадників інтересів робітничого класу. Тов. Ленін рішуче засудив поведінку і позицію Каменєва.

Оборонська позиція і ренегатська поведінка Каменєва під час світової війни та судового процесу над більшовицькою фракцією були лише одним з етапів його боротьби проти ленінізму, проти нашої партії. Ця боротьба знайшла згодом своє завершення в явному переході троцькістської, зінов'євсько-каменєвської групи — найбільш підлої і мерзенної з усіх антипартійних угруповань — у контрреволюційний табір фашизму та білогвардійщини.

Судовий процес над більшовицькою фракцією Державної думи мав дуже велике значення. Цей суд „вперше дав відкритий, в мільйонному числі екземплярів поширений по Росії, об'єктивний матеріал з найважливішого, основного, найістотнішого питання про ставлення до війни різних класів російського суспільства“³.

Лозунги партії не тільки визначили загальну лінію поведінки мас тилу і фронту під час війни, але вони дали вказівки про самий характер і про суть революційної практики.

¹ Ленін, т. XVIII, стор. 45.

² Ленін, там же, стор. 46.

³ Ленін, там же, стор. 132.

Вести роботу після арешту ряду членів ЦК і відповідальних працівників, після розгрому ряду організацій, знищення легальної преси, заборони спілок, особливо після арешту думської фракції стало значно важче, але Ленін знав, що „Правда“, якою керував тов. Сталін, „...виховала тисячі свідомих робітників, з яких всупереч усім трудношам підбереться знову колектив керівників — російський ЦК партії“¹. Спираючись на них, партія почала розгортати нелегальні форми революційної роботи і пропаганди.

Широко пропагуючи лозунг перетворення війни імперіалістичної в громадянську, партія закликала пролетаріат твердо стояти на позиціях інтернаціоналізму і вести класову боротьбу.

Пораженство, братання повинні були становити конкретний зміст боротьби солдатів за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

„Революційний клас у реакційній війні не може не бажати поразки своєму урядові“². Ленін доводив, що завданням соціалістів усіх воюючих країн є боротьба за перетворення імперіалістичної війни в громадянську. Проти цього лозунга запекло виступали не тільки явні соціал-патріоти, але і приховані соціал-шовіністи — центристи, на чолі яких у Росії стояв Троцький. Суть позиції Троцького зводилась до того, щоб „охороняти від поразок дані імперіалістичні уряди“ (Ленін).

Партія викрила справжню суть зрадницького лозунга Троцького „ні перемог, ні поразок“, показавши, що на ділі він означає відмову від революційної боротьби.

Тов. Ленін писав: „Хто стоїть за лозунг „ні перемог, ні поразок“, той свідомий або несвідомий шовініст, той в кращому разі примирчий дрібний буржуа, але в усякому разі ворог пролетарської політики, прихильник теперішніх урядів, теперішніх пануючих класів“³.

Партія більшовиків показувала, що центристські лозунги дезорієнтують маси, що ці лозунги не тільки відвертають маси від революційної боротьби, яка одна тільки спроможна покінчити з імперіалістичною війною, але й являють собою спробу лицемірними і брехливими фразами обгрунтувати зраду справи соціалізму і перехід на позиції імперіалізму. Викриттю центрizmu Ленін приділяв велике місце в усіх своїх працях періоду світової війни. „Прихильники лозунга „ні перемог, ні поразок“ фактично стоять на боці буржуазії і опортуністів, „не вірячи“ в можливості інтернаціональних революційних дій робітничого класу проти своїх урядів, не бажаячи допомагати розвиткові таких дій — завданню, безперечно, не легкому, але єдино гідному пролетаря, єдино соціалістичному завданню. Саме пролета-

¹ Ленінський збірник II, стор. 211.

² Ленін, т. XVIII, стор. 169.

³ Ленін, там же, стор. 172.

ріат найвідсталішої з воюючих великих держав повинен був, особливо перед лицем ганебної зради німецьких і французьких соціал-демократів, в особі своєї партії виступити з революційною тактикою, яка абсолютно неможлива без „сприяння поразці“ свого уряду, але яка одна тільки веде до європейської революції, до міцного миру соціалізму, до звільнення людства від страхіть, бідувань, здичавіння, озвіріння, які царять тепер“¹.

Партія піддала рішучій критиці опортуністичну позицію „Божійської групи“, яку очолював тоді Бухарін, у питаннях про суть імперіалізму, про значення національно-колоніальної проблеми для пролетарської революції, про поразенство, мир, про примиренське ставлення до центристської групи Троцького та ін. „Божійці“, солідаризувавшись з лозунгом громадянської війни, категорично виступили проти лєнінського лозунга поразки своїх урядів. Група заявляла про „неможливість практичної агітації“ за нього і запропонувала лозунг: „боротьба за мир“. Тов. Лєнін ще раніше рішуче виступав проти подібних лозунгів, вказуючи, що: „Лозунг миру тепер безглуздий і помилковий (особливо після зради майже всіх вождів аж до Геда, Плєханова, Вандєрвєльда, Каутського). Він на ділі означав би міщанське скигління. А ми і на воєнному ґрунті — повинні залишитись революціонерами. І у війську проповідувати класову боротьбу“².

Більшовицька партія розгорнула якнайрішучішу боротьбу проти опортунізму і зрадництва. Тов. Лєнін викрив зрадницьку роль Плєханова, який, стоячи на соціал-шовіністичних позиціях і очолюючи наймахровіших оборонців, намагався „науково“ виправдати імперіалістичну війну.

„Плєханов, Каутський і К⁰ просто таки обдурюють робітників, повторюючи корисливу брехню буржуазії всіх країн, яка прагне з усіх сил цю імперіалістську, колоніальну, грабіжницьку війну зобразити як народну, оборонну (для кого б то не було) війну, і підшуковуючи виправдання для неї з галузі історичних прикладів не імперіалістських воєн“³.

Більшовизм в роки війни обстоював свої позиції по всіх питаннях не тільки в боротьбі проти відкритого опортунізму, центризму і примиренства до нього, але і в боротьбі проти німецьких лівих, які облутані мерзенною сіттю каутськіанського лицемірства, боялися договорювати до кінця революційні лозунги і стати на шлях розколу з опортуністами.

Більшовики були єдиною партією, яка в роки війни висунула лозунг про перетворення імперіалістичної війни в громадянську, рішуче викривала соціал-шовіністів, центри-

¹ Лєнін, т. XVIII, стор. 173.

² Лєнінський збірник II, стор. 207.

³ Лєнін, т. XVIII, стор. 242, „Крах II Інтернаціоналу“.

ств і з усією гостротою поставила питання про створення нового Інтернаціоналу.

Братання повинне було стати одною з форм протиставлення волі мас волі командуючих класів і відправним пунктом переходу на шлях громадянської війни, скинення самодержавства і боротьби за встановлення диктатури пролетаріату. Пізніше, в дні Лютневої революції партія ще посиленіше провадила роботу в солдатських масах, широко пропагуючи лозунг братання. В цей самий час проти лозунга братання виступив Каменев, який закликав солдатів на німецькі кулі відповідати кулями, на снаряд — снарядом. Партія, керована Леніним — Сталіним, з усією різкістю дала рішучу відсіч Каменеву і всім його однодумцям, викривши їх оборонські, по суті справи зрадницькі позиції, що відбивали їх невіру в силу робітничого класу і в перемогу соціалізму в одній країні.

3. Революційна роль в армії солдатів — колишніх робітників

Є автори, які вважають, що робота більшовицької партії в дуже слабій мірі зачіпала фронт і взагалі не справляла значного впливу на широку масу солдатів. Все в армії сходило ніби до наростання самого стихійного протесту проти війни. Це зовсім не так. До складу армії входили тисячі робітників, наче вкраплених у величезну товщу мільйонних солдатських мас. Виряджаючи в армію пролетарів, серед яких було немало більшовиків і тих, які пройшли школу революційної боротьби, уряд розраховував знекровити і знечолити робітничий рух, принаймні на час війни. Але, посилаючи найактивніших своїх ворогів в армію, він помилився.

Більшовицьким впливом і впливом робітників-солдатів можна пояснити той факт, що солдатська, в основному селянська, маса не розтратила нагромадженої в ній революційної енергії в формі всякого роду дрібних стихійних виступів, а організовано підійшла до рішучої боротьби з царизмом і під керівництвом революційного пролетаріату, під його гегемонією, зуміла виявити певну витримку та твердість і відіграти активну роль у Лютневій революції.

Ми повинні вказати на роль тієї частини робітничого класу, яка, перебуваючи в армії в роки війни, провела серед багатомільйонної селянської армії роботу, яка на жаль не піддається точному облікові, але яка має виняткове значення.

Два революційні покоління зустрілись в армії: пролетарі, які брали участь у боротьбі в роки революції, і пролетарі-„правди“ (читачі „Правди“), виховані передвоєним піднесенням. Як правило, робітники, які перебували в армії, не були оборонцями. „Оборонців-солдатів з проле-

тарів в армії не було і бути не могло“¹,— заявляє колишній солдат Пірейко.

Навіть відірвані від партії робітники-солдати іноді найбільш обхідними шляхами дізнавались про справжню позицію партії в питанні про війну, підтримували і сприймали її тактику. Уже восени 1914 р. вийшли тези Леніна про війну, в яких партія викрила справжню суть імперіалістичної війни і причини краху II Інтернаціоналу. Позиція партії, ставши відомою революційно настроєному робітникові-солдату, зміцняла його в негативному ставленні до війни і допомагала намацати правильний шлях боротьби проти неї. Солдат, який ставав на більшовицькі рейки, грав винятково важливу роль провідника ленінських поглядів у широку солдатську масу. Особливо визначною і помітною була його роль під час масових пересувань і поразок російської армії, що супроводжувались відступом.

„При відступанні армії умови для агітації проти війни завжди були сприятливі, поперше, тому, що при відступанні офіцери похнюплюють ніс, режим слабшає і повага до офіцерського мундира відходить на задній план, і, подруге, тому, що самий відступ і розклад, як його наслідок, мимоволі ворушать солдатські мозки і примушують шукати виходу з становища, що склалося. В такий час один партійний агітатор в армії цінніший для партії від цілого партійного комітету в тилу“¹— розказує Пірейко. Як відомо, поразок під час війни було більш ніж досить.

При тому зв'язку, який існує між розвитком робітничого руху і рухом в армії, між тилом і фронтом, поруч з величезною роллю партійного комітету в тилу, винятково велику роль провідників партійного впливу на фронті грали робітники-більшовики.

Спираючись на тонкий порівняно шар робітників-учасників революції 1905 р. і робітників-„правдистів“, в тій або іншій мірі захоплених більшовицьким впливом, партія змогла розгорнути значну роботу в армії. Більшовики серед солдатів, колишніх робітників, зустрічали не тільки співчуття, але і гарячу активну підтримку в революційній антивоєнній роботі. Використання досвіду першої революції позначилось насамперед у тому, що скоро після початку війни були відновлені військові організації і розгорнута діяльність партії серед солдатських мас.

Як і раніше, в центрі уваги стояла основна проблема революції і роз'яснення місця та ролі в ній озброєного солдата.

Робота в армії являла в цей час величезні труднощі. Її треба було проводити в обстанові найжорстокіших пере-

¹ Пірейко, „В тилу і на фронті імперіалістичної війни“, стор. 41.

² Там же, стор. 24.

слідувань і репресій. Крім того, як ми бачили, війна надзвичайно ускладнила основний напрям і зміст лозунгів партії стосовно до армії. Треба було розгорнути агітацію й пропаганду не тільки в значно більшій кількості армії, але в зовсім новому своїм змістом напрямі. Якщо раніш мова йшла про те, що солдат не повинен іти проти народу, а переходити на сторону революції, то тепер зміст лозунгів був значно ускладнений.

Від братання з народом усередині своєї власної країни солдат повинен був піднятися до визнання й розуміння необхідності взяти участь у здійсненні лозунга братання з противником на зовнішньому фронті, з таким же, як і він, трудящим. Замість нав'язуваного йому шовіністами прагнення до розгрому противника солдат так чи інакше мусив стати на шлях поразенства і відкритої участі у сприянні йому. Від стихійного потягу до миру, який усе більш непереможно охоплював армію, солдат мусив підійти до визнання нової війни — війни громадянської, війни проти свого власного уряду. В результаті роботи більшовицької партії, яка зуміла взяти в свої руки революційне керівництво об'єктивним процесом внутрішнього розкладу царської армії, це завдання було здійснене повністю; за це свідчить весь наступний хід подій. Тому не дивно, що Ленін так нещадно боровся проти пацифістських проповідей усякого роду дрібнобуржуазних вождів, які злякались крові, сліз і страждань. Тим то так наполегливо вимагав він від пролетарів уміння використовувати перебування в армії для підготовки здійснення лозунга про перетворення імперіалістичної війни в громадянську. Недарма Комінтерн у своїх рішеннях про ставлення до імперіалістичної війни вимагає обов'язкової участі пролетарів в армії і розгортання там революційної роботи.

4. Військова робота більшовиків у роки світової війни

Окрема військова організація була відтворена в Петрограді при Петроградському комітеті РСДРП(б). Вона вела роботу серед солдатів петроградського гарнізону і підтримувала зв'язки з іншими містами та флотом. Крім того, більшовиками велась робота серед солдатів у Москві, Харкові, Києві, Катеринославі, Саратові, Самарі, Царицині, Нижньому Новгороді, Єкатеринбурзі, Твері, Смоленську і в деяких містах на Кавказі та в Сибіру.

Уже на весну 1915 р. військовою організацією в Петрограді були встановлені зв'язки з рядом полків гарнізону, а також з моряками і артилеристами Балтфлоту. Восени 1915 р. в Балтійському флоті майже на кожному кораблі діяли

соціал - демократичні колективи, які входили в склад об'єднаного керівного колективу. Не зважаючи на розгром організації після виступу матросів на „Гангуті“, організація відродилась знову. Суд над членами військової організації серед моряків викликав виступ петроградського пролетаріату. 26 жовтня 1916 р. з приводу суду над матросами був оголошений страйк і незабаром випущена прокламація. Зв'язок із сухопутними частинами підтримувався через С. Г. Рошалья, який служив солдатом у 3-му піхотному запасному батальйоні. Через нього листівки направлялись в інші військові частини гарнізону. Так, наприклад, від Рошалья були одержані листівки для поширення в 181-му піхотному запасному полку. Спроби вести роботу серед солдатів робилися окремими районними комітетами. Вже в лютому 1915 року через автомобілістів, розташованих на Семенівському плацу, література серед солдатів розповсюджувалась міським районним комітетом більшовиків; частина цієї літератури відправлялась на фронт. 9 січня 1916 року цим комітетом був випущений спеціальний листок до солдатів і матросів. Подібна листівка була випущена і літом 1916 року. Обидві ці листівки розповсюджувались серед солдатів місцевого гарнізону, серед матросів Балтфлоту і були направлені в інші міські організації та на найближчі фронти.

Особливістю роботи було те, що її старались вести всі більшовики - робітники, використовуючи зв'язки, встановлювані з казармою. В агентурній записці охранки від 11 червня 1915 р. повідомляється про організацію заводських колективів за Невською заставою, які ставлять своїм завданням між іншим „працювати у військах і у флоті“.

У Сибіру серед солдатів Томського, Новоніколаєвського, Красноярського та інших гарнізонів веде роботу Військово-соціалістична спілка, яка утворилася серед поселенців-засланців м. Нарима в жовтні 1916 р.

У Смоленську військова організація виникла в серпні — вересні 1916 р. У Смоленську був розташований ряд спеціальних частин і майстерень, які обслуговували західний фронт. Серед солдатів цих частин було багато заводських робітників.

У Москві активну антивоєнну роботу веде тверська група РСДРП(б), яка розповсюджувала листівки серед солдатів і робітників у десятках тисяч примірників.

З огляду на майже цілковиту неможливість організовувати широкі збори найчастіше вдавалися до друкованого слова.

Із самих перших днів війни у листівках чітко й виразно було поставлене питання і про ставлення до війни, і про боротьбу з самодержавством.

„Знову вас відірвали від ваших родин, дали в руки зброю, оділи в сіру шинелю, послали захищати престол-батьківщину від ворогів“, — читаємо ми в листівці Петроградського комітету більшовиків, випущеній на початку жовтня 1914 р.

„Хто ж цей ворог, який загрожує російському народові і проти якого ви повинні битися?

Вам говорять, що це німці, вони, мовляв, напали на нашу країну і загрожують поневолити нас і пограбувати.

Поневолити! Але хіба ми вільні? Хіба над нами не тяжить поліцейський кулак? Хіба над нашими головами не свистить поліцейський нагай? Хіба царські слуги не кидають нас у тюрми, а царські війська не розстрілюють нас, як собак, коли ми хочемо підняти голову і боротися за кращу долю для себе, для наших дружин і дітей?.. Брати робітники, ви знаєте, що це робить цар Микола Романов із своїми поміщиками, поліцаями і козаками“¹.

Дійсні вороги робітників, і вороги непримиренні й нещадні, — це цар, поміщики, фабриканти і поліція.

Які ж цілі війни і хто в ній заінтересований?

У війні заінтересовані поміщики, які намагаються розширити райони експлуатації селянства, і капіталісти, які нічим не гребують у нестримній гонитві за наживою і з метою набування нових ринків для збуту своїх товарів.

„Хай же російський народ, російські солдати зрозуміють, в інтересах кого ведеться війна, ради чиїх інтересів ллються потоки народної крові. Хай вони знають, що б'ються не за батьківщину, не за свої родини, а заради добробуту купки багачів, поміщиків та їхніх слуг — уряду, заради збільшення їхніх капіталів“² — читаємо ми в листівці Харківського комітету, датованій 27 листопада 1914 р.

Лозунги „геть війну“ і „геть самодержавство“ весь час виступають у сполученні із закликком використати зброю, одержану від уряду, для повалення цього уряду.

„Невже ми забудемо, що в інтересах російського народу ми повинні насамперед скинути той (цей — О. Ч.) злочинний уряд і завоювати для Росії повну політичну свободу, а для всіх трудящих свободу економічну? Ні, якщо вже треба вмирати, то вмиremo за народну справу, а не за справу Романових і чорносотенних дворян. Вони дають нам у руки зброю. Будьмо ж людьми і скористуємося цією зброєю для того, щоб завоювати російському робітничому класові нові умови життя, життя прекрасного й вільного... І коли наш злочинний уряд, нарешті, захлинеється в пролитій ним крові, коли вибухне революція, пам'ятайте, брати-солдати,

¹ „Пам'ятники агітаційної літератури РСДРП“, том VI (1914 — 1917 рр.), Період війни, вип. 1, „Прокламації 1914 р.“, № 49, стор. 96 — 97.

² Там же, № 147, стор. 242.

що ваше місце не проти нас, а поруч з нами. Прийдіть тоді підкріпити наші лави, і спільними силами рушимо на ворогів народу і завоюємо для всього російського народу нове життя"¹, — читаємо ми в уже цитованій вище листівці Петроградського комітету, випущеній на початку жовтня 1914 р.

У листівці, випущеній комітетом тверської групи РСДРП(б) (Москва) в серпні 1915 р., ми знаходимо рядки про те, що коли, корячись силі, доведеться взяти в руки зброю, то все ж треба пам'ятати, що у ворожих окопах перебувають брати-пролетарі, також насильно взяті і які живуть однією думкою — повернути зброю назад і перетворити імперіалістичну війну в громадянську.

Розповсюджена Петербурзьким комітетом РСДРП(б) на початку серпня 1914 р. листівка говорила про те, що уряд Миколи Кривавого — останній самодержавний уряд, і Микола Кривавий — останній російський цар. Повалення самодержавства розглядалось як етап у загальній боротьбі пролетаріату проти капіталізму. Листівка доводила, що насуваються „світові події“, що за настанними потрясіннями і політичними переворотами стоїть уже привид соціальної революції. Це — кінець мета пролетаріату всіх країн. Але російському робітничому класові до цього необхідно ще зробити героїчне зусилля, до решти змести самодержавний лад.

Робота велась, головним чином, серед запасних частин окремих гарнізонів. Були спроби вести її і на фронті. Через одинаків-робітників листівки потрапляли до солдатів фронту. Про це говорять у своїх спогадах більшовики, які працювали в цей час на західному та інших фронтах.

Так, П. Ф. Федотов (Двінець), пізніше активний учасник жовтневих подій у Москві, розказує, що, перебуваючи на фронті в 479-му полку, він тримав зв'язок з Петроградом через свого товариша Горелова, слюсаря заводу „Новий Лесснер“, і постійно одержував прокламації та закордонні газети.

У 479-му полку 120-ої дивізії, яка була спочатку на ризькому, а потім на двінському фронті, „завжди можна було дістати найновіші прокламації, закордонну більшовицьку газету „Социал-демократ“ і нелегальні брошури“².

У полку була невелика група солдатів, які підтримували зв'язок з ризькою організацією більшовиків, а також із солдатами сусідніх дивізій і 24-м авіаційним загonom. Характерно, що з допомогою колишнього робітника (деревообробника) заводу „Дукс“ у Москві Петра Стригачова

¹ „Пам'ятники агітаційної літератури РСДРП“, т. VI (1914 — 1917 рр.). Період війни, вип. 1, „Прокламації 1914 р.“, № 49, стор. 98.

² П. Ф. Федотов (Двінець), Двінці в пролетарській революції, „Московский рабочий“, М.—Л., 1927, стор. 7.

листівки в інших військових частинах розповсюджували скиданням їх з аеропланів.

Особливо багато листівок у 479-му полку і в сусідніх військових частинах було розповсюджено після повернення Федотова з 20-денної відпустки, проведеної в Москві. Йому вдалося у лютому—березні 1916 р. провезти на фронт два невеликі чемодани прокламацій. Тоді листівки були приставлені не тільки 479-му полкові і всій 120-ій дивізії, але ще і 11, 13, 53-ій дивізіям і солдатам-артилеристам. Є відомості про революційну роботу на фронті колишнього робітника-більшовика А. С. Ракова, який був спочатку на західному, а потім на північному фронті і в Фінляндії (у Виборгу). Раков вів агітацію проти наступу і розповсюджував більшовицькі прокламації.

Вироблялись особливі методи й способи розповсюдження листівок. Найчастіше клали листівки в порожні цигаркові коробки й залишали їх у тих окопах, які мали зайняти інші солдати. Іноді залишали листівки в лісі, поблизу розташування військових частин фронту.

Особливо вдавалось розгорнути роботу там, де була можливість у своїй агітації спертись на робітничі кадри поміж самих солдатів. Зокрема досить широко була представлена вона у флоті, де, як відомо, великий процент становили робітники.

Більшовики із значним успіхом вели революційну агітацію й пропаганду в Кронштадті, Гельсінгфорсі, Свеаборгу, форті Іно та інших місцях. У жовтні 1915 р. на лінійному кораблі „Гангут“ на ґрунті незадоволення війною, жорстокою дисципліною й погіршенням їжі назрівало повстання матросів. Поруч з „Гангутом“ посилене заворушення почалось і на інших кораблях. Але загальний виступ не відбувся. Арешти торкнулись не тільки команди „Гангута“, але і зв'язаних з матросами більшовицьких організацій. Але це не спинило більшовицької роботи у флоті: встановлювались нові зв'язки, поширювалась література і велась пропаганда.

У районі північного фронту революційну пропаганду серед солдатів особливо інтенсивно вели латиські соціал-демократичні організації. Латиські соціал-демократи з самого початку війни зайняли принципово правильну, інтернаціоналістську позицію і розгорнули активну роботу проти війни і самодержавства. Ризьким комітетом і ЦК соціал-демократів Латиського краю листівки до солдатів, скеровані проти війни, розповсюджувались цілими десятками тисяч. У листівках поруч з роз'ясненням цілей і характеру війни та політики самодержавства містились заклики стежити за подіями і організувати таємні ротні, полкові та інші комітети і вести агітацію проти війни й уряду серед несвідомих товаришів. Такий заклик містився в листівці „Всім ново-

бранцям", випущений у травні 1915 р. ЦК соціал-демократії Латиського краю російською й латиською мовами.

Навіть там, де не існувало окремих військових організацій, більшовики встановлювали зв'язки з одинаками-солдатами, колишніми робітниками, поширювали серед них листівки й давали усні роз'яснення з приводу тактики під час війни.

Результати революційної роботи партії позначилися незабаром, скріпи, які тримали армію, виявилось, не були міцними. В міру наростання воєнного краху й поглиблення політичної кризи процес розкладу армії поглиблювався й розширювався, росли активність і революційна рішучість солдатів.

ІІІ. ПОРАЗКИ НА ФРОНТІ В 1914—1915 рр. ПЕРШІ ОЗНАКИ РОЗКЛАДУ ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ

1. Настрій армії на початку війни

Як же йшло наростання воєнного краху й політичної кризи в країні й армії в 1914—1917 рр.?

У перший період війни після мобілізації озброєні маси робітників і селян рушили на фронт, частково перебуваючи під впливом шовіністичної агітації. Шовіністичному чадові піддалась найтісніше зв'язана з дрібнобуржуазними шарами верхівкова, привілейована частина робітників. Частина пролетарів була обморочена брехливими словами про захист і оборону батьківщини, яка зазнавала „нападу“ з боку „кровожерного хижака“ — Німеччини. На фронт, у брудні й вогні окопи покірно пішли тисячі й тисячі робітників та селян.

Всі розрахунки будувались на тому, що противника буде подолано швидко, і що війна кінчиться через 3—4 місяці. Слідом за патріотичною пресою й начальством солдати-селяни повторювали: „Ми захищаємо царя й батьківщину і пориваємось хоч би що покінчити з нашим зловмисним ворогом, який думав заволодіти нами... Ми ні в якому разі не думаємо підкоритися йому, а покінчити з ним назавжди, щоб він знав, що значить російський багнет чотиригранний“¹ — читаємо ми в одному з листів 1914 р.

„Прагну, як кожний воїн, до найскорішої перемоги над ворогом нашої батьківщини, і тільки тоді повернемось, коли переможемо“ — читаємо в другому листі².

Сприймавши війну як „несчастя“, як народне лихо, солдати-селяни в 1914 р. в масі були далекі ще від того, щоб зрозуміти її справжній класовий сенс, її причини й цілі. В них лишалось ще переконання в тому, що перебування на фронті є неминучим для солдата і що мир буде укладений тільки після перемоги.

Проте, вже перші бої показали, що подолати противника не легко і що російська армія приречена на тяжкі поразки й невдачі.

¹ „Царська армія“, Збірник, стор. 17.

² Там же, стор. 18.

2. Хід бойових операцій на фронті в 1914—1915 рр.

Російська армія з самого початку війни змушена була вести наступальні операції на двох фронтах, при чому на німецькому в надзвичайно важких умовах озерного району.

Розрахунки будувались на тому, що російська армія відтягне на себе сили противника, зірве його спробу рішуче і швидко розгромити Францію і тим самим наблизить загальну перемогу союзників.

Спочатку в боях, початих на південно-західному фронті, росіяни здобули ряд перемог над австрійськими військами. 2 вересня російськими військами був узятий Галич, 3-го був зайнятий Львів, з 11 вересня взагалі почався швидкий відступ австрійців, росіяни захопили значну територію. Але на німецькому фронті вже на початку війни Росія зазнала чималих поразок.

У той самий час як англо-бельгійсько-французька армія, розбита при Шарлеруа і являючи собою прекрасно озброєні сили, відступала до Марни, російська армія почала розвивати свої операції. Німці в самий розпал наступу на Париж зняли більш як два корпуси, щоб перекинути на схід. Це врятування Парижа було куплено Росією дорогою ціною. В боях 26—30 серпня рішучої поразки зазнала армія Самсонова. 13 вересня фактично було покінчено з армією Ренненкампа.

Поразка армії Самсонова, розгром кращої російської армії Ренненкампа не могли залишитись без впливу на дальший перебіг операцій.

З перших днів війни позначились і технічна перевага і краща підготованість противника. За словами самих німецьких генералів, вперше відомості про скупчення й пересування російської армії генерала Ренненкампа й Наревської армії в Прусію були доставлені в штаб VIII німецької армії авіаційним загonom. Таким же шляхом були доставлені відомості про прорив у тил противника 28 серпня 1914 р. і про те, що в росіян нема ніяких нових військ, які могли б перешкодити обходові німецьких сил, посланих у тил росіян у районі Вілленберга.

Таким же шляхом вчасно було сповіщено про пересування російських військ, які поспішали виручити сили, що попали в „мішок“ біля Танненберга.

Свечин запевняє, що „непродумане вживання“ радіотелеграфа в 1914 р. російськими штабами обернуло цей радіотелеграф у найнебезпечнішого шпигуна, який заздалегідь повідомляв німців про „всі бойові накази“. Про атаки армії, про Самсонова німцям було відомо заздалегідь і тому вони особливо вдало могли в дбавати ці атаки.

Спроба російських військ змінити становище собі на користь привела до впертих боїв на Віслі й до відступу німців у

Познані й Сілезії. Російське командування гадало розгорнути вторгнення всередину Німеччини, але, перш ніж цей наступ був початий, ініціатива перейшла до німців: впертими битвами на лодзінському фронті, які загрожували проривом німецького фронту й повним розгромом Австрії, російська армія примусила Німеччину припинити битву на Ізері, відмовитись на півтора року від наступальних дій у Франції й повернутися проти Росії головними силами. 22 листопада наступ німецьких військ дійшов вищої точки, і 6 грудня російськими військами була залишена Лодзь. Таким чином, ціною величезних жертв царська армія відтягнула сили противника і врятувала Францію від розгрому. В самому лише листопаді 1914 р. німцями були перекинуті на російський фронт кавалерійський корпус і сім корпусів піхотних військ. З цього часу протягом усього 1915 р. російський фронт стає ареною активних бойових операцій, а на західному настає деяке затишшя. Союзники дістали змогу дати відпочинок військам і зібрати запаси й озброєння для дальших бойових дій. Російські ж війська, зазнавши величезних втрат і терплячи величезну недостачу зброї і снарядів, продовжують розгортати бойові операції.

Початі росіянами на південно-західному фронті активні дії натрапили не тільки на впертий опір німців, але і на нову спробу наступу з їх боку. В новому контрнаступі російські війська мали тільки окремі успіхи. 22 березня пав Перемишль, протягом березня й квітня вівся наступ у глибину Карпат. Але вже з 1 травня 1915 року почався відступ царської армії, який затягнувся до самої глибокої осені. 4 травня з ураганим вогнем, на який російська артилерія, що не мала снарядів, була безсила відповідати, армія генерала Макензена прорвала російський фронт на Карпатах. Німецький наступ, поступінно розвиваючись, охопив величезний фронт від Балтійського моря до кордону Румунії. В наслідок боїв 25 квітня—8 травня була взята Лібава, що створило пряму загрозу Ризі, а тим самим і всій Прибалтиці. В боях 24 травня—2 червня німцями був узятий Перемишль, 22 червня росіяни втратили Львів, а 4 серпня росіяни очистили Івангород і Володимир-Волинський. Уночі проти 5 серпня була залишена Варшава, 16 серпня Ковно, а 19 серпня здався Новогеоргіївськ (де самими полоненими було втрачено до 80 тис. чоловіка), 22 серпня—Осовець, 26 серпня—Брест-Литовськ, Оліта і нарешті 2 вересня—Гродно. 26 липня—8 серпня німецький флот увійшов у Ризьку затоку. Російські війська, не маючи снарядів і патронів відступали в паніці. Становище царської армії ставало критичним. Втрата людьми і втрата території були колосальні. На південно-західному фронті тільки за чотири місяці росіяни втратили до півмільйона чоловіка.

3. Вплив поразок на армію

Поразки і втрати 1915 р. справили найтяжче враження на країну і армію. Обурені до глибини душі солдати писали в цей час про те, що „багато прбпало нашої братії“, що „вбитих валять, як дрова, що з нещасної піхоти не встигають формуватися полки“ і що „росіяни все відступають і відступають без краю“.

„У нас на фронті справи такі, що не позаздриш, ми перебуваємо за 30 верст від Холма. Трохи не щодня відступаємо. При відступі багато втрат і людських жертв“¹— пише солдат у листі від 26 червня 1915 р.

Поразки примусили солдатів замислитися і уяснити собі становище. „Хто ж винен у наших неуспіхах, хто зробив тисячі людей нещасними, дітей сиротами? В усякому разі не сами солдати винні в усьому“²,— пише один з них у 1915 р.

„Б'ємося здорово. Гримить усе так, що земля дрижить, але краю не видно. Люблін віддали .. Справи наші погані, тому що стовпи гнилі“³— читаємо ми в листі другого солдата від 6 серпня 1915 р.

Цензори, читаючи в солдатських листах повідомлення про втрати, збивались з пантелику й починали довідуватись про них і встановлювати їх дійсні розміри. Розрахунки, як видно, будувались на тому, щоб притягати солдатів не тільки взагалі за розповсюдження, але, ніби, за злісне і брехливе розповсюдження відомостей про втрати на фронті. Але що ж виявлялося на ділі? Коли начальство спробувало перевірити повідомлення солдата про великі втрати в 220-му піхотному Грязовецькому полку, то з'ясувалось, що на початку боїв 19—26 серпня 1915 р. полк мав 2389 чоловіка; з цього числа під час боїв було вбито й поховано 372 чоловіка, поранено і вивезено в лікувальні заклади 957, на полі битви лишилось убитими, пораненими й без вісті загинулими 395 солдатів. На 27 серпня в полку лишилось тільки 665 солдатів, а загальні втрати становили 1724 чоловіка. Коротше кажучи, за 8 день боїв полк втратив до 72% свого складу⁴.

Під впливом поразок 1914—1915 рр. солдати роблять два основні висновки: з ворогом справитись нелегко; при порядках, які панують всередині країни і на фронті, Росія взагалі не може розраховувати на перемогу. Та й чи потрібна ця перемога?

На фронті швидко виживаються рештки будьяких патріотичних настроїв і поглядів.

¹ ЦВІА, спр. № 25 — 899, арк. 11.

² Там же, спр. № 25 — 899, арк. 8.

³ Там же, спр. № 94 — 056, арк. 69.

⁴ Там же, спр. № 25 — 899, арк. 348.

„Того піднесення, що було у військах раніш, немає“¹ — читаємо ми в листах одного солдата за липень 1915 р. „Спочатку був апетит захищати батьківщину, але тепер хоч чорт би її взяв з її захистом“² — заявляє другий під впливом відступу російських частин і втрати ними тільки на одній ділянці фронту 25 тис. чоловіка.

Особливо гнітюче вплинула на психіку бійців відсутність снарядів і поява на фронті беззбройних солдатів. „Ми поставлені в таке становище, що німці нас розстрілюють із своїх дальнобійних гармат, а ми змушені мовчати. Наші гармати не можуть взяти бажаної дистанції, а їхня легка артилерія бере під прикриттям важких гармат. Про такі втрати, яких ми зазнаємо, ніхто ніколи не думав.. Справедливо говорять німці: „Росіяни воюють, покладаючись на бога, а ми з дальнобійними гарматами“³ — читаємо ми в одному з солдатських листів.

Солдати в тривозі, з хвилюванням пишуть про те, що до полку прислали поповнення — 700 чоловіка, „і всі без гвинтівок“, що вони сидять в окопах, „дожидують, поки товаришів уб'ють“, що в німців на кожну роту два кулемети і 12 гармат на батарею, а в росіян на батарею тільки 6 гармат; німецька артилерія діє, російська мовчить. У німців дротяні загороди в кілька рядів і заряджені сильним струмом, а в росіян цього немає і т. д.

Дуже популярними стають чутки про зради і продажність командного складу. Солдати приходять до свідомості марності жертв, які вони приносять на фронті.

„Страждаємо і життя своє покладаємо ні за що, — заявляє солдат у листі в травні 1915 р. — Начальство під час боїв або дивиться крізь пальці, або зраджує солдатів...“. „Від війни доброго ждати нічого, якщо німців розіб'ють, то крім милиць іншої нагороди не буде солдатові. Наступи не принесуть росіянам перемоги“.

Це було вже початком усвідомлення характеру і цілей війни.

4. Загострення боротьби солдатів проти командного складу та армійського режиму

Поразки відіграли роль і в іншому відношенні: остаточно підірвали авторитет командного складу, загострили класову ворожнечу між солдатами і офіцерами і породили глибоку ненависть до армійського режиму.

З гіркою іронією говорять солдати про суперечність між обов'язками і становищем солдата: „За кожний солдатський проступок тут тепер винного січуть різками. Так, як це не

¹ ЦВІА, спр. № 25 — 899, арк. 56.

² „Царська Росія“, Збірник, стор. 24, л. № 3.

³ Там же, стор. 27, л. № 9.

гірко, а це так... Яка розбіжність: непереможний христіюбивий воїн, січений солдат... Ну як же після того, як висічуть 35-річного мужика різками, не запалитися йому патріотизмом... Як же накласти йому своєю дурною головою, захищаючи батьківщину з її святими заповідями...¹.

Солдати повідомляють родичів про те, що „відчувають себе, як в'язні“, що не можуть зробити „ні кроку, не спитавшись, ні слова без дозволу“, все на команду, за найменший ухил — мордобиття „і стояння під рушницею“, що „солдатів б'ють різками, як били поміщики селян“, що солдат живе, „як раб, навіть гірше“, що взводний — „необмежений самодержець взводу“ і що „завжди правда за ним“, що на нього „ніхто не сміє скаржитися“.

„У нас заведено у панів офіцерів дивитися на солдатів як на якогось бездушного і зовсім нечутливого поприхача. Лайка, знущання, а навіть дещо і гірше, в повному ході, додає до цього цілковиту безправність“², — пише один. Другий йому вторить: „Люди однієї раси, однієї нації, по одній землі ходять, але одні чомусь відстороняються від інших, і в них погляди на нижніх чинів, як на затурканих тварин“³.

„Який жах... думаю що не перенесу всього гніту і пригноблення, які доводиться бачити й переживати. Утримують і поведуться, як з худобою, а може й гірше. Почути людську мову, зустріти людське поводження зовсім неможливо... Почуваю себе дуже погано... Найбільше гнітить думка про поневолення“⁴, — пише третій солдат.

„Краще хотів би бути в німців, у тюрмі, ніж тут служити, тут гірше каторги“, — пише четвертий⁵.

Такі повідомлення є в листах на всьому протязі війни, але особливо багато було їх спочатку, коли солдати не підозрівали ще про перлюстрацію листування між тилом і фронтом.

Солдати все більше й більше піднімаються до широких узагальнень.

„Через найменшу дрібницю душать в лещатах і душу і серце, вбивають дух. Де ж тут узятися захопленню, так погрібному в такий час серед воюючої армії, де ж узятись стійкості й хоробрості духу, коли люди не мають уявлення про поважання його. Ні, тут доброго сподіватися не можна, якщо наша рота — тип усієї російської армії. Я от з початку війни в третій уже роті і скрізь усе те саме. Та й оповідання товаришів це цілком стверджують“⁶.

¹ „Царська армія“, Збірник, стор. 46, л. № 1.

² Там же, стор. 54—55, л. № 20.

³ Там же, стор. 43, л. № 17.

⁴ Там же, стор. 39—40, л. № 7.

⁵ Там же, стор. 49, л. № 6.

⁶ Там же, стор. 50, л. № 9.

В армії зароджується глуха і всепокриваюча ненависть до армійського режиму: „Дисципліна страшенно обридла, не тільки мені, але і всім. Я ненавиджу весь лад нашого життя“ — читаємо ми в листі солдата¹. Через те, що на таке життя приречені мільйони і що ніби нема способів змінити його, солдат доходить до одчаю, до самогубства. „Бувають хвилини, коли найменша неприємність, і підеш вішатись“, — заявляє один з них². Другий повідомляє вже про самі факти масових самогубств.

Класова ворожнеча між солдатом і офіцером та знущання останнього такі, що один із солдатів робить такий висновок:

„Я думаю, що нема в світі такої країни, як наша Росія, щоб де могла бути така сваволя і беззаконство і такі негідники офіцери, яких мені доводилось спостерігати і стикатися з ними...“³.

Хвиля обурення проти війни й проти режиму, проти офіцера, який користується цілковитою безкарністю за свої вчинки і свою поведінку щодо підлеглих, наростає на фронті. „Всі мовчать з якоюсь затаєною злобою і тупим поглядом на обличчі“⁴, — пише один, а другий іде далі: „Бачу, що треба бути поганою людиною — злою, яка за удар платить кров'ю, — тоді можна жити на цьому проклятому світі... Мене ще ні разу не вдарили... Якщо ж мене вдарять, тоді...“ (солдат не кінчив своєї думки, але вона ясна).

Звідси недалеко вже до відкритого непослуху і вбивств начальників. „Тепер усі солдатики обурені... котрі говорять — треба зброю кидати, а котрі говорять — треба начальство розбити...“⁵ — пише один.

„У нас трьох офіцерів убили солдати, двох солдатів зараз розстріляли, а решта втекла — куди, невідомо“⁶ — пише другий.

Справа доходила до того, що солдатів запасних і резервних частин не відправляли на позиції з тими офіцерами, які начальникували над ними до цього в тилу.

„Звичайно перед відправленням на позиції режим слабшав. В усіх маршових батальйонах змінювали попередніх офіцерів і присилали інших. Робилось це тому, що було небезпечно посилати із солдатами тих офіцерів, які їх досить помучили в тилу“ — пише солдат Пірейко, що був на фронті⁷. На фронті було чимало випадків, коли офіцерів потайки пристрілювали свої ж солдати.

¹ „Царська армія“, Збірник, стор. 43, л. № 15.

² Там же, стор. 47, л. № 12.

³ Там же, стор. 68, л. № 12.

⁴ Там же, стор. 50, л. № 9.

⁵ Там же, стор. 33, л. № 82.

⁶ Там же, стор. 93, л. № 5.

⁷ Пірейко, В тилу і на фронті імперіалістичної війни, стор. 35.

5. Революціонізуючий вплив тилу на фронт

Підо впливом роботи партії і боротьби пролетаріату в тилу від стихійної ненависті до командного складу і армійського режиму солдати піднімаються до загального протесту проти пануючого ладу. Зв'язок між подіями в тилу, революційною роботою партії і піднесенням настрою на фронті особливо наочний.

Партія з кожним місяцем розгортала все активнішу роботу серед солдатів. Офіційне листування влітку 1915 р. відзначє одержання зза кордону значної кількості прокламацій, які надходили спочатку в Москву, а потім у бандеролях з друкованими творами направлялись у внутрішні губернії і найбільше в міста Сибіру¹. Розповсюдження цих листівок було безперечно зв'язане з діяльністю більшовицьких організацій, які діяли в Сибіру. Значна частина цих листівок потрапляла, звичайно, і в військо.

У жовтні 1915 р. на південно-західному фронті спостерігалось розсилання поштою до військових частин прокламацій „злочинного характеру“, своїм змістом спеціально призначених для військ. Прокламації розповсюджувались від імени обласної організації РСДРП Південного гірнопromислового району². Навряд чи південно-західний фронт був винятком.

Поруч з ростом революційної роботи в тилу і на фронті величезного значення набуває боротьба революційного пролетаріату.

Страйковий рух навесні 1915 р. охопив найважливіші галузі промисловості, в тому числі і металургію. В роковини лєнських подій у Петрограді відбувався ряд страйків протесту. У другій половині травня виникають страйки в районі Донецького басейну, а також у Харкові, Самарі, Саратові, в Тверській губернії і т. д. Особливою силою в цей період відзначався рух у Петроградському районі.

Невдачі на фронтах і поглиблення продовольчої розрухи, яка особливо збільшилась в наслідок розрухи транспорту влітку 1915 р., дають поштовх ще більшому посиленню революційного руху. В червні 1915 р. „Социал-демократ“ відзначив хвилю економічних страйків серед пітерських металістів, яка охопила 15 тис. робітників. Уряд жорстоко розправлявся з щораз сильнішим робітничим рухом. У червні був криваво придушений страйк костромських ткачів, при чому було вбито понад 10 робітників. Ще не встигли відлунати костромські постріли, як десятки робітників - страйкарів були розстріляні в Іваново-Вознесенську.

¹ ЦВІА, спр. № 94—056, арк. 1.

² Лемке, Двісті п'ятдесят днів у царській ставці, стор. 207.

Уже в липні 1915 р. поруч з економічними виникають і політичні страйки. Одним з перших (під час війни) політичних страйків текстильників і був страйк в Іваново-Вознесенську. Цей страйк відбувався під керівництвом більшовиків і супроводжувався великою демонстрацією з прапорами, співанням революційних пісень, лозунгами „геть війну і уряд“, „загальна амністія“ і т. д. Демонстрація була зустрінута залпом без ніяких попереджень: за даними „Соціал-демократа“, було вбито 100 чоловіка, поранено 40.

Російський пролетаріат не лишив без відповіді костромський і іваново-вознесенський розстріли. Вони викликали цілий ряд страйків протесту.

Загальне наростання політичного протесту робітників ясно виявилось уже на кінець літа 1915 р. Якщо в червні політичні страйки становили ще дуже незначний процент щодо економічних страйків, то вже серпень дає небувале збільшення числа політичних страйків, яке в два з половиною рази перевищувало число економічних. Уже в вересні рух, який почався як чисто економічний, набуває яскраво виявленого політичного характеру. Із зареєстрованих у серпні страйків 115 мали політичний характер і 69 страйків виникли на економічному ґрунті.

Політичні страйки відбувались у вересні в губерніях Петроградській, Московській, Владимирській, Саратовській, в Донецькій області та в інших місцях. Всього в цих політичних страйках взяло участь 87.621 робітник, з яких 84.313 припадало на підприємства Петрограда і Москви. У вересневому страйку уже виразно виявилися антивоєнні настрої пролетаріату, які посилились у результаті майже річного досвіду війни.

Дуже цікаво простежити підвищення уваги на фронті до подій у тилу в міру одержання відомостей як про окремі виступи в Державній думі, так і про страйки робітників.

Якщо спочатку ставлення до Державної думи є більш або менш співчутливе, а інтерес до її діяльності досить напружений, то вже в половині 1915 р. в цьому відношенні з'являються нові риси. „В Думі промови тільки красиві говорити вміють, а працювати будуть Ванюха та Петруха“¹, — говориться в листі від 27 липня 1915 р. Тим часом інтерес і співчуття до масових виступів пролетаріату і міського населення, зокрема до виступів на ґрунті харчових труднощів, лишаються постійними.

У літні й осінні місяці 1915 р. цензори відзначають, що в армії росте тривога і що росте вона не стільки під безпосереднім впливом поразок і невдач на фронті, скільки

¹ ЦВІА, спр. № 94 — 056, арк. 71.

під впливом чуток про той сум, який охоплює „найневрівноваженіші верстви громадянства“ навіть у глибокому тилу.

„Армія наша стала незвичайно чуйно прислухатися до всіх подій і тривог, які хвилюють громадянство всередині Росії. На тривоги громадянства з приводу невтішного стану на фронті армія незмінно відповідає цілим потоком заспокоїливих листів, але тривога громадянства з приводу внутрішніх подій не тільки не розбивається об стійкість духу армії, але, навпаки, сильно бентежить і розхитує дух армії“¹ — пише московський цензор 28 вересня 1915 р.

Які ж вісті з тилу будоражили армію? Спочатку це — повідомлення рідних про дорожнечу і про тяжкий стан родин солдатів, але скоро їх місце зайняли повідомлення про страйкову і антивоєнну боротьбу пролетаріату. „У нас в армії чутка, що в Москві йде страшний страйк. Висаджений у повітря порохований погріб, кричать „геть війну“².

Чому такий підвищений інтерес до страйків і заколотів у тилу? Солдати починають бачити в них одну з форм боротьби проти війни і політичного режиму.

„Тут усіх тепер цікавить не театр війни, а Петроград. Доля війни вирішується там, тобто буде успіх наш, чи ні“³, — пише солдат у серпні 1915 р. в Москву.

Всупереч усякій шовіністичній агітації проти робітників, які буцімто „допомагають німцям“, — солдати занепокоєні не тим, що революційні виступи підривають успішність дій на фронті. Їх цікавить і непокоїть одно: як поведуться тиллові війська, коли їх посилають втихомирювати робітників. „Мене цікавить, війська стріляли в народ, чи ні? Поліція, чорт з нею, а ось військо як?.. Якщо військо знов почне втихомирювати, це буде дуже погано“. І характерний штрих: „Військо з позицій у своїх не стало б стріляти“⁴.

Такі рядки належали, звичайно, представникам авангарду солдатської маси — її робітничому прошаркові. Але поступинно ці настрої захоплювали все ширшу масу армії. Не тільки тисячі робітників, які перебували в армії, але й багатомільйонна маса озброєних селян починає розуміти, що треба широко використовувати всі, які тільки можливо, методи й форми боротьби проти війни, що звалила на плечі трудящих тягар бідувань і поставила під загрозу їхнє здоров'я і саме життя. Поруч з гіркими наріканнями на армійський режим і з приводу зовсім незадовільного постачання фронтові гвинтівок, снарядів, харчів і одягу та занепадом на-

¹ ЦВІА, спр. № 25 — 899, арк. 84.

² Там же, арк. 46.

³ Там же, арк. 75.

⁴ Там же, арк. 12.

строю в зв'язку з поразками, поруч із загостреною увагою до подій в тилу, найхарактерніше явище для фронту в 1915 р. — це намацування перших форм боротьби проти зтяжної війни

6. Здача в полон і дезертирство. Початок братання на фронті в 1915 р.

Незадоволення зтяжною війною звичайно знаходило вихід в усе більшому числі випадків здачі в полон і в дезертирстві. „Справедливість вимагає відзначити, що розвал в армії не був виключно явищем післяреволюційного часу. І небажання воювати, і занепад дисципліни, і підозріле ставлення до офіцерства, і дезертирство в тил — всі ці явища спостерігались ще до революції як продукт загальної поганої обстанови життя і недостатнього харчування, на ґрунті темноти мас і недостатньої авторитетності командного складу“¹, — каже Мілюков.

„Я не хочу порочити нашу доблесну армію... але справедливості вимагає вказати, що симптоми розкладу армії були помітні й відчувались уже на другий рік війни... Поповнення, посилені із запасних батальйонів, приходили на фронт із зменшенням на 25 процентів у середньому і, на жаль, було багато випадків, коли ешелони, які їхали в поїздах, спинялись, бо ешелон весь зникав, крім начальника його, прапорщиків та інших офіцерів“², — читаємо ми в Родзянка.

За даними, зібраними ставкою після революції, ми знаємо, що на кавказькому фронті до перевороту дезертувало 6.304 чоловіка, на північному фронті по 1 березня 1917 року дезертувало 48.676 чоловіка, на румунському — 67.405, на західному — 13.648, на південно-західному — 45.133 чоловіка.

Але дезертирство з самого фронту не вичерпує всього числа дезертирів. Немало було таких, які зовсім не потрапляли в армію, „ухилялись“ від призову на війну.

Була дуже поширена добровільна здача в полон. „Цілі роти замість контратаки підходили до німецької траншеї і піднімали зброю — здавались. Втомились бідкуванням і війською“³, — записав генерал Куропаткін 1 лютого 1915 р.

17 вересня 1915 р. знаходимо в нього ті ж факти: „Про армію найтяжчі звістки. Не винуватять нижніх чинів, але вказують легкість здачі. Виправдують їх тим, що вкомплектування посилається беззбройним“.

¹ Мілюков, Історія другої російської революції, т. I, вип. 1, Київ 1919, стор. 85.

² „Революція і громадянська війна в описах білогвардійців“. Лютнев революція, склав А. А. Алексеев, вид. 2-е, ГИЗ 1926, стор. 24.

³ „Розклад армій“, Збірник, Щоденник Куропаткіна, стор. 2 і 4.

„Відсутність патронів, снарядів, явна перевага противників впливають шкідливо в моральному відношенні, схиляють легкодухих до здачі, іноді цілими частинами...“

В одному з листів Янушкевича Сухомлінову є характерні рядки:

„Почалось масове здавання в полон, іноді з ініціативи прапорщиків. „Чого нам здихати голодними й холодними, без чобіт, артилерія мовчить, а нас б'ють, як куріпок. У німців краще. Ходім“. Козаків, які відбили атакою 500 полонених, останні вилаяли: „Хто вас, іроди, просив: знову голодувати й мерзнути не хочемо“¹ (лист від 6 грудня 1915 р.).

Цензор Московської військової округи в своєму огляді від 12 вересня 1915 р. писав: „Зустрічаються доволі часто вказівки на добровільну здачу в полон великими партіями“². Солдати часто писали в листах: „При мені в нашому полку більш як тисяча здалася“... „У нас з одного полку пішло в полон 1500 чоловіка, без бою; пішло і їх начальство“³.

Між дезертирством і здачею в полон і між поразками і режимом, який панував в армії, існував найпряміший зв'язок. Один із солдатів повідомляє:

„А чому наші так почали здаватися? Тому, що б'ють нас, дурнів, кругом: на позиції — німці, а в тилу за всі маловажні проступки карають тілесно — б'ють різками. Той, як різками відлупцюють, то він, диви, кажуть, пішов у полон“⁴. Другий пише, що по від'їзді командира прийде інший, „сердитий, як собака...“⁵, і тоді, мовляв, „з необхідності доведеться втекти...“⁶. Третій повідомляє: „Ротний і офіцер дорогою били. Навіть не нас, а стариків з бородами. Коли ми приїхали в Ардаган, другого дня в нас утекло п'ять чоловіка... Ми хочемо всі тікати і припасти торбинки...“⁶.

І, нарешті, в листі четвертого ми читаємо: „Ми воюємо так: як підемо на німців наступати, так ми кидаємо рушниці і йдемо в полон, а чому? Тому, що в нас порядок дуже поганий і офіцери теж“.

Наприкінці 1915 р. повідомлялось по штабах фронтів про те, що появився новий вид агітації між солдатами: цілими полками розбігатися з позицій у ті моменти, коли треба йти в атаку і коли йде артилерійський обстріл. Солдати намагались поранити себе в палець, у щок і попасти на санітарний поїзд. Ціль цих масових дій — тим або іншим способом попасти додому. На такий шлях стали вже два

¹ „Красный архив“, № 2 за 1923 р., стор. 144.

² ЦВІА, спр № 25 — 899, арк. 46.

³ Там же, арк. 46.

⁴ „Царська армія“, Збірник, стор. 26, л. № 7.

⁵ Там же, стор. 35, л. № 22.

⁶ Там же, стор. 58, л. № 29.

полки, які своєю чергою змусили знятися з місця артилерію і утруднили дії інших полків, що брали участь в атаці.

Як бачимо, від індивідуальних форм боротьби солдати в 1915 р. доходять до колективних і організованих спроб саботажу і зриву наступальних операцій на фронті. До цього приєдналась ще така форма підриву війни, як братання з противником.

Братання, або, за офіційною термінологією, зносини з противником, було зареєстроване вже в жовтні 1915 р.; наочніше потяг до братання виявився в грудні цього року. 31 жовтня 1915 р. командування однієї з армій південно-західного фронту повідомляло про те, що командирові 8-го корпусу наказано вжити найсуворіших заходів, щоб припинити зносини наших військ з противником. Розпорядження було дано у відповідь на повідомлення про зносини наших військ з австрійськими в районі Дубна¹.

Одну з найперших вказівок на братання ми знаходимо в листі від 28 грудня 1915 р. Із своєї ініціативи в російські окопи прийшли німці, поздоровили солдатів із святом. Мова солдатів-німців була ясна й переконлива: „Досить воювати, навіщо нам один одного бити, нічого нам за те не дадуть“².

А потім і російські, і німецькі солдати зішлись на тому, що і ті, і ті незадоволені своїми офіцерами.

Спроба братання була також зроблена солдатами 35-го піхотного Брянського полку. Солдати купили білого хліба і попросили ротного командира написати по-німецькому записку—поздоровлення з нагоди свята. І те, і друге було винесено і покладено спереду окопів, при чому солдати знаками давали зрозуміти німцям, щоб ті не стріляли. Ті з подякою і з поклонами забрали хліб і записку, а потім почали танцювати під музику (мандоліну), на якій грали в російському окопі. Потім німці кинули нашим солдатам яблука, цигарки і баклажку вина.

Переговори між російськими і німецькими солдатами, танці німців на очах у противника, коли росіяни грали на гармонії, ставали все більш і більш частим явищем. „Вони не стріляють на нас і ми теж не стріляємо“,— пише один з такого приводу.

Своїм змістом і характером братання було одною з найдієвіших форм боротьби в ім'я розбиття й ламання армії, в ім'я перемоги принципів пролетарського інтернаціоналізму. Це було стихійним інстинктивним протестом мас проти зради і віроломства вождів соціал-демократії і страхіть імпе-

¹ ЦВІА, спр. № 25 — 899, арк. 139.

² „Царська армія“, Збірник, стор. 32, л. № 21.

ріалістичної бойні та виявленням ініціативи їх до створення єдиного фронту трудящих проти війни.

Це було виявом стихійного потягу до миру і почало ламати „дисципліну мертвої покори солдатів „своїм“ офіцерам“ (Ленін)¹.

Зовсім не дивно, що братання поширилось насамперед в арміях Франції, Німеччини, а потім Англії, більш пролетарських, ніж російська, своїм складом. Пройшовши через поразки 1914—1915 рр. і під впливом більшовицької роботи серед солдатів, на шлях братання ставала тепер і російська, в основному селянська, армія. Ці спроби братання були найгрізнішим застереженням для імперіалістів обох таборів.

Недарма сполошилися уряди обох сторін. Стаючи на шлях братання, солдати цим самим заявляли про своє прагнення, поки стихійне і не цілком свідоме, розв'язувати проблеми війни і миру через голови командувань і урядів. Такий був у армії 1915 рік.

В наступному, 1916 р., революційний настрій армії ще більш посилювався. В ряді випадків революційне незадоволення солдатів виливається в нові форми.

¹ Ленін, твори, т. XX, стор. 311.